

3. Dehousse R. *Fédéralisme et relations internationales*. 1991.
4. Strazzari D. Harmonizing Trends vs Domestic Regulatory Frameworks: Looking for the European Law on Cross-border Cooperation. *European Journal of Legal Studies*. 2011. Vol. 4, Issue 1. P. 151-203.
5. Vepeaux M. *Les collectivités territoriales en France*. 2004.
6. Gohin O. La nouvelle décentralisation et la réforme de l'Etat en France'. *Actualité Juridique de Droit Administratif*. 2003. C. 522-528.
7. Constitution of the republic of Poland. *Dziennik Ustaw*. 1997. № 78.
8. The fundamental law of Hungary. 2011. URL: <http://www.parlament.hu/irom39/02627/02627-0187.pdf>.
9. Peter Pernthaler. The Impact of the New Cooperative and Tripartite Federalism on the Traditional Distribution of Competences in Austria. *Decentralizing and Re-centralizing Trends in the Distribution of Powers within Federal Countries*. (Barcelona: El Tinter, 2010). P. 111-119.
10. Constitution of Austria. 2013. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Austria_2013?lang=en.
11. Constitution of the Italian Republic. 1947. URL: http://www.senato.it/documenti/repository/istituzione/costituzione_inglese.pdf.
12. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>.
13. Schmitt N. *L'émergence du régionalisme cooperative en Europe*. Universitaire Fribourg. 2002.
14. Federal Constitution of the Swiss Confederation. 1947. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19995395/201809230000/101.pdf>.
15. Michel N. La acción exteriory comunitariadelosländer, regiones, cantones comunidades autónomas. 1994. URL: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=615897>.
16. Gonzales P. La acción exterior dela sregiones enloestadoscompuestosy federales: elcaso Europeo y Español en particular. *Revista IUS Doctrina*. 2017. URL: <http://ridao.cat/wp-content/uploads/2018/03/ART-IUS-DOCTRINA.pdf>.
17. Lejeune Y. *L'état et la coopération transfrontalière*. Bruylant. 2007. URL: <http://www.gbv.de/dms/spk/sbb/toc/561255180.pdf>.

УДК 342.56

ЛОГІЧНА (РОЗУМОВА) СТОРОНА ПІЗНАННЯ ІСТИНИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

Шаптала Наталя Костянтинівна,
кандидат юридичних наук, суддя
(Конституційний Суд України,
м. Київ, Україна)

Статтю присвячено вивченню філософсько-правових вимірів логічної сторони пізнання істини, у т.ч. шляхом дослідження, оцінки та використання доказів у конституційному судовому процесі, їх впливу на прийняття справедливого й обґрунтованого судового рішення.

Особливу увагу приділено визначенню загальних засад і відмінностей світоглядно-функціональної специфіки логіки оцінки доказів у діяльності органу конституційної юрисдикції щодо захисту прав і основоположних свобод людини і громадянина.

За результатами дослідження автор робить певні висновки, які полягають у такому:

- по-перше, виходячи з основної теоретичної концепції гносеології як розділу філософії, що вивчає проблеми природи пізнання і його можливостей, основним завданням процесу судового доказування, який відбувається у логічних формах, є його достовірність та істинність;

- по-друге, до особливостей світоглядно-функціональної специфіки логічної (розумової) сторони пізнання істини, у конституційному судовому процесі, у т.ч. шляхом дослідження, оцінки та використання доказів при вирішенні питань конституційності законів та інших правових актів, слід віднести, насамперед, застосування класичної оцінки істинних значень доказів, кожному з яких приписується одне з двох значень – «істинне» чи «хибне»;

- по-третє, виходячи із концепції філософського монізму, згідно з якою взаємозв'язок явищ є найбільш загальною закономірністю існування навколишнього світу, сутність діалектичної і формальної логіки та інших категорій науки філософії права при доказуванні у конституційному судовому процесі полягає у визначенні цих зв'язків за умовною схемою «конституція – закон – підзаконний акт – людина».

Ключові слова: версія, гіпотеза, логіка, окрема думка, оцінка доказів, релевантність, умисний виверт.

LOGICAL (MENTAL) PART OF THE KNOWLEDGE OF TRUTH IN THE CONSTITUTIONAL COURT PROCESS

Shaptala Natalia Kostiantynivna,
Candidate of Jurisprudence, Chairman
(Constitutional Court of Ukraine,
Kyiv, Ukraine)

The article is devoted to the study of the philosophical and legal dimensions of the logic of assessment of evidence in the constitutional court process of its influence on the adoption of a fair and well-founded judicial decision.

Particular attention is paid to the definition of the general principles and differences of the philosophical and functional specificity of the logic of assessing evidence in the work of the body of constitutional jurisdiction in protecting the rights and fundamental freedoms of man and citizen.

According to the results of the research, the author makes some conclusions, which are as follows:

- in jurisprudence, “logic” is used freely and refers to a fund of beliefs or generalizations, as well as types of reasoning that judges or lawyers use in defining as “common sense”;

- although the process of evaluating evidence is not purely scientific, in the context of the fact that it does not aim to know the laws of the physical and social conditions of their occurrence, however, the cognitive mental activity of the subject of evidence to identify or confirm the facts, circumstances or phenomena of reality, de facto carried out with the use of dialectical and formal logic and other categories of science philosophy of law;

- the main task of assessing evidence in a constitutional court proceeding is to resolve issues of compliance or non-compliance of certain normative acts, both in terms of content and procedure of their consideration and approval, with the requirements of the Constitution (constitutionality or unconstitutionality). That is, the classical assessment of the true values of evidence, which, as noted, consists in the fact that the main interpretation is considered as attributing to each proof one of two values – “true” or “false”;

– the CCU judge has the opportunity to legally express his understanding of the logic of forming both the legal (legal) position and the provisions of the final act of the Court on issues that were considered, first, by voting, and secondly, in separate opinions, which are set out in writing.

Key words: version, hypothesis, logic, separate opinion, estimation of evidence, relevance, deliberate trick.

Актуальність обраної теми. Проблеми, пов'язані з функціонуванням вітчизняного інституту конституційного судового контролю, досліджувалися відомими фахівцями у галузі конституційного права, зокрема О.О. Бандурою, Ю.В. Бауліним, В.Ф. Бойком, В.Д. Бринцевим, Ю.М. Грошевим, М.М. Гультаєм, Н.Л. Дроздович, А.Я. Дубінським, В.М. Кампом, Н.І. Клименко, О.Ф. Коні, В.О. Коноваловою, М.В. Костицьким, Н.В. Кушаковою-Костицькою, В.Т. Маляренком, О.М. Мироненком, М.М. Михеєнком, М.А. Погорецьким, О.В. Павлішиним, Б.М. Пошвою, П.М. Рабіновичем, А.О. Севіановим, М.І. Сірим, О.В. Срипнюком, А.А. Стрижаком, В.Я. Тацієм, В.Ю. Шепітьком та багатьма іншими.

Проте, незважаючи на значну кількість публікацій і наукових праць, окремі актуальні питання, зокрема щодо філософсько-правового визначення онтологічного й аксіологічного змісту логічної сторони пізнання істини у конституційному судовому процесі, все ще лишаються малодослідженими.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних та іноземних науковців галузях філософії і конституційного права, а також акти вітчизняного органу конституційної юрисдикції.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні філософсько-правових вимірів логічної (розумової) сторони пізнання істини, у т.ч. щодо оцінки та використання доказів, у конституційному судовому процесі та їх впливу на прийняття справедливого й обґрунтованого судового рішення.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення певних завдань:

- дослідження загальних засад процесу судового доказування, виходячи з основної теоретичної концепції гносеології, згідно з якою передумовами пізнання, що відбувається у логічних формах, є його достовірність та істинність;

- виявлення особливостей світоглядно-функціональної специфіки логічної (розумової) сторони пізнання істини, у т.ч. шляхом дослідження, оцінки та використання доказів у конституційному судовому процесі;

- окреслити фактори, які вказують на необхідність застосування діалектичної і формальної логіки та інших категорій науки філософії права при доказуванні у конституційному судовому процесі.

Виклад основного матеріалу. Словники та спеціальна література визначають логіку як науку, що вивчає критерії правильності мислення і доказування та ґрунтується на формальних (традиційних) принципах визначення, класифікації, коректного вживання термінів, предикації¹ та міркувань взагалі. Тобто, *de facto*, логіка – це вчення про принципи та методи, які застосовуються з метою пізнання та вирішення проблем, шляхом свідомого інтелектуального аналізу.

Так, згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови: «Логіка – наука про закони і різновиди мислення, способи пізнання та умови істинності знань і суджень». Класична логіка – сукупність логічних теорій, що характеризуються

¹ Предикація (лат. *praedicatio* – висловлювання, твердження) в лінгвістиці – одна з функцій мовного вираження, що має на меті співвіднести укладену в відрізок мовлення думку до дійсності: станом об'єкта або суб'єкта, події або ситуації (прим. автора).

класичною оцінкою істинних значень доказів, яка полягає в тому, що головна інтерпретація розглядається як приписування кожному доказу одного з двох значень – «істинне» чи «хибне». Інші інтерпретації допускаються, але вважаються штучними. Класичне розуміння заперечення ґрунтується на визнанні положення, за яким подвійне заперечення рівноцінне ствердженню [1, с. 625].

Згідно зі спеціальною літературою принципами логіки вважаються прийняті в ній загальні правила міркування. «Міркувати логічно правильно – значить міркувати відповідно до принципів традиційної логіки, яку ми в основному вивчатимемо, до них належать:

- принцип тотожності²;
- принцип несуперечності³;
- принцип виключеного третього⁴;
- принцип достатньої підстави⁵ [2, с. 9-10].

Водночас, пише професор В. Титов, слід вирізняти логічний висновок від умисного виверту. В американській літературі в галузі логіки став хрестоматійним приклад такого виверту, вжитого в полеміці проти Пеппера, кандидата в сенатори штату Флорида, внаслідок чого цей кандидат зазнав поразки на виборах. Його супротивник заявив: «Усі в ФБР і кожен член конгресу знають, що Клод Пеппер безсоромний екстраверт. Більш того, є підстави вважати, що він практикує непотизм стосовно племінниці, сестра його була феспіянкою у гріховному Нью-Йорку. Нарешті, добре відомо, що до одруження Пеппер практикував цілібат». Для пересічної людини ця характеристика звучить жахливо. Однак для людини, знайомої зі значенням термінів, використаними у цьому провокаційному обвинуваченні, зрозуміло, що воно не має ніякого сенсу, тому що екстраверт – це відкрита, товариська людина, непотизм – заступництво за родичів, феспіянка – шанувальниця драматичного мистецтва, цілібат – безшлюбність. Звинувачувати чоловіка в тому, що він є товариською людиною, яка допомагає родичам, що його сестра любить театр, а сам він до одруження був холостяком – просто безглуздо» [2, с. 199].

Останнім часом було виконано чимало наукових досліджень судової логіки, зокрема з метою визначення шляхів адекватного вирішення проблем, які стоять перед судочинством, у т.ч. щодо логіки оцінки доказів.

Так, значного поширення отримала концепція логічної релевантності⁶, хоча слід зазначити, що її положення сприймаються у наукових колах неоднозначно.

Зокрема, пояснюючи зміст цієї концепції, професор права Північно-західного університету (США) Р. Аллен зазначає, – що це реляційна концепція, оскільки визначає, що жоден доказ не є актуальним сам по собі, у разі відсутності його логічного

² Основним постулатом принципу (закону) тотожності є, що: по-перше, не можна ототожнювати різні думки; по-друге, не можна тотожні думки приймати за різні (прим. автора).

³ Закон (принцип) суперечності (лат. *lexcon tradictionis*) або закон (принцип) несуперечності (лат. *principium contradictionis*) – один із чотирьох основних законів формальної (традиційної) логіки, згідно з яким: два протилежні висловлювання не є одночасно істинними, одне з них неодмінно хибне (прим. автора).

⁴ Закон виключеного третього (лат. *tertium non datu* – «третього не дано») – закон класичної логіки, який полягає в тому, що з двох висловлювань – «А» чи «не А» – одне обов'язково є істинним, тобто два судження, одне з яких є запереченням іншого, не можуть бути одночасно хибними (прим. автора).

⁵ Закон достатньої підстави або принцип достатнього обґрунтування (англ. *Principle of sufficient reason*) – один із законів формальної логіки, що забезпечує обґрунтованість і доказовість мислення, вимагає, щоб думки були внутрішньо пов'язані одна з одною. За Г. Лейбніцем: «Жодне явище не може виявитись істинним або дійсним, жодне твердження – справедливим без достатньої підстави, чому справа йде саме так, а не інакше» (прим. автора).

⁶ Релевантність (англ. *relevance*) (інколи – актуальність) – міра відповідності отриманого результату бажаному, або міра відповідності результатів пошуку завданню, поставленому в пошуковому запиті (прим. автора).

зв'язку з іншими та фактом, який встановлюється. На його думку, поняття «релевантність» у першому розумінні означає, що будь-які два або декілька релевантні докази, настільки пов'язані між собою, що згідно з загальним ходом подій, приймаються окремо та доводять, чи роблять можливим доведення про існування або не існування фактів у минулому, сьогодні чи майбутньому» [3, с. 898].

«Друге визначення, – продовжує учений, – міститься у Федеральному правилі доказів Сполучених Штатів (арт. 401), згідно з яким докази є актуальними (релевантними – *H. Ш.*), якщо «вони мають тенденцію робити факт більш-менш ймовірним, ніж це було б без доказів». Поняття «ймовірне» в цих та інших стандартних визначеннях іноді трактується як таке, що має математичне значення ймовірності» [3, с. 899].

Як зазначав з цього приводу професор Університету в Стаффордширі (Англія) Д. МакКріммон, – поняття релевантності, широко відомо як «логічне значення». Це дещо неправильне слово, оскільки за такого розуміння виникає спокуса вважати, що визначення релевантності як «логічного значення» впливає з логічної теорії ймовірності. Проте термін «логічна релевантність» спочатку не був придуманий з урахуванням такої конотації. У юриспруденції «логіка» використовується вільно і відноситься до фонду переконань або узагальнень, а також типів міркувань, якими судді або юристи користуються у визначенні як «здоровий глузд» [4, р. 1441].

Релевантність, зазначається у *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, «є справою логіки, а не закону», що однак не означає, що відповідність отриманого результату бажаному не має правового виміру. Закон розрізняє питання права та фактичні питання. Питання, яке має значення у справі, є питанням права, яке суддя повинен приймати до рішення, а не присяжних, оскільки релевантність визначається в законних джерелах, якими суддя повинен керуватися у процесі правового визначення. Правове визначення вважається логічною та неюридичною концепцією в тому сенсі, що, оцінюючи докази, суддя обов'язково покладається на позасудові ресурси і не є зв'язаний юридичними прецедентами [5].

Таким чином, на наш погляд, є підстави вважати, що хоча процес оцінки доказів не є суто науковим, у контексті того, що не має на меті пізнання закономірностей фізичних та соціальних умов їх виникнення, однак, пізнавальна розумова діяльність суб'єкта доказування щодо виявлення або підтвердження фактів, обставин або явищ дійсності, *de facto* здійснюється із застосуванням діалектичної і формальної логіки та інших категорій науки філософії права.

Оцінка доказів, як слушно зауважує С. Семенко, містить два аспекти: засвідчувальний і логічний. Засвідчувальний аспект складається з процедурних правил отримання доказів, встановлених законом для гарантії достовірності отриманої інформації. Логічний передбачає використання закономірностей та законів логіки для обґрунтування рішення по справі на підставі отриманої інформації [6, с. 160].

Слід також зазначити, що, хоча логіка оцінки доказів ґрунтується на загальних принципах, ця діяльність у кожному виді процесуального права має свою специфіку, зумовлену передусім об'єктом, завданням доказування, а також колом його суб'єктів, процесуальними строками і процесуальною формою.

Так, на відміну від судів загальної юрисдикції, доказування у конституційному судовому процесі є сукупністю практичної та розумової діяльності виключно суддів, результати якої оформлюються у вигляді акта (рішення, висновок, ухвала) колегіального органу КСУ (Велика палата, сенати, колегії).

З погляду формальної логіки отриманню знань про належність, допустимість і достовірність кожного доказу у будь-якому судовому процесі передують висунення гіпотез, а сама оцінка є результатом їх підтвердження або спростування, що суб'єкт

доказування здійснює шляхом розумових операцій (аналізу, синтезу, порівняння тощо). Однак не можна заперечувати те, що кінцева мета цієї діяльності є використання отриманих знань для вирішення завдань, які стоять перед судом у кожній конкретній справі (кримінальній, цивільній, адміністративній тощо).

Гіпотези в судовому дослідженні, пише О. Старченко, іменуються версіями, але це не специфічно юридичний термін, ним користуються і в інших галузях пізнання. Версії, які пояснюють істотні обставини справи, перетворюються в достовірне знання шляхом логічного обґрунтування. Воно протікає опосередкованим шляхом, бо пізнаються події, що мали місце в минулому, або явища, що існують і нині, але недоступні безпосередньому сприйняттю [7, с. 234].

Логічне доведення гіпотези залежно від способу обґрунтування може протікати в формі непрямого (опосередкованого) або прямого доведення. Непряме доведення здійснюється шляхом спростування і виключення всіх хибних версій, на підставі чого стверджують про достовірність єдиного, що залишилося, припущення, з урахуванням особливостей виду судового процесу [7, с. 235].

Стосовно конституційного судового процесу головне завдання оцінки доказів полягає у вирішенні питань відповідності або невідповідності певних нормативних актів, як за змістом, так і за процедурою їх розгляду та ухвалення, вимогам Конституції (конституційність або неконституційність). Тобто йдеться про класичну оцінку істинних значень доказів, яка, як зазначалося, полягає в тому, що головна інтерпретація розглядається як приписування кожному доказу одного з двох значень – «істинне» чи «хибне». При цьому, виходячи із концепції філософського монізму, згідно з якою взаємозв'язок явищ є найбільш загальною закономірністю існування навколишнього світу, логіка оцінки доказів у такому процесі також полягає й у визначенні цих зв'язків за умовною схемою «конституція – закон – підзаконний акт – людина».

«Як видно зі стенограм засідань Конституційного Суду, – зазначається у спеціальній літературі, – на засіданнях безліч разів уживався сам термін «логіка»: «звичайна логіка», «усупереч логіці», «логічна форма думки». Використовувалися і спеціальні логічні терміни: «визначення», «теза», «доказ», «довід», «аргументи», «підстава», «висновок» («висновки»). Робилися посилання на закони і вимоги логіки: говорилося про «підміну тези» (закон тотожності), виявлялися логічні протиріччя в міркуваннях сторін (закон протиріччя), застосовувалася вимога «або – або» (закон виключеного третього), говорилося про «достатні підстави» для висновків (закон достатньої підстави)» [8].

З цього приводу слід зазначити, що:

по-перше, згідно з Законом про КСУ виступи суддів КСУ у закритій частині пленарного засідання Великої палати або Сенату є службовою інформацією і не можуть бути розголошені (ч. 9 ст. 66, ч. 9 ст. 67). Тому не зрозуміло звідки автори публікації отримали таку інформацію;

по-друге, суддя КСУ має можливість легально висловити своє розуміння логіки формування як юридичної (правової) позиції так і положень заключного акту Суду з питань, які розглядалися, по-перше, шляхом голосування, по-друге, у окремі думці, яка викладається в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду (ч. 2 ст. 93 Закону про КСУ), наприклад:

– на думку судді О. Литвинова, – послідовність практики КСУ, є «цілком логічною, оскільки встановлення порушення конституційної процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами, по суті, означає те, що ці закони не могли відбутися як акти вищої юридичної сили, а єдиним наслідком встановлення такого порушення є визнання за рішенням Суду законів неконституційними повністю, тому подальший конституційний контроль змісту цих законів позбавлений сенсу [9];

– суддя С. Сас зауважує, що «деякі запропоновані Законопроектом зміни до Конституції України викладені заплутано і незрозуміло та порушують закони логіки і системного підходу до аналізу і, відповідно, розуміння адміністративно-територіальної структури держави. Зокрема, у запропонованій редакції ч. 1 ст. 113 Конституції України термін «громада» використано на позначення адміністративно-територіальної одиниці, тоді як в українській мові він застосовується на позначення об'єднання (колективу) людей. Внаслідок цього відбувається пересмикування смислів цього поняття, в тому числі розробниками Законопроекту» [10];

по-третє, КСУ аргументуючи рішення з питань, які розглядалися, у своїх актах неодноразово застосовував методологію логіки як науки про закони і різновиди мислення, способи пізнання та умови істинності знань і суджень, наприклад:

– «системне та логічне тлумачення положення ст. 155 Конституції України «на наступній черговій сесії Верховної Ради України» дає підстави для висновку, що його необхідно тлумачити у взаємозв'язку з ч. 1 ст. 158 Основного Закону України, за якою законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту» [11];

– «аналіз змісту конституційного подання дає підстави для висновку, що твердження народних депутатів України щодо неконституційності оспорюваних положень законодавства без логічного взаємозв'язку з відповідними статтями Конституції України стосовно довільного закріплення та безпідставного зарахування земель, які є об'єктом права власності Українського народу, до комунальної та державної власності, їх необґрунтованого розмежування, а також щодо створення підстав для вчинення посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування численних корупційних діянь, пов'язаних із здійсненням правомочності власника землі, що завдають значної шкоди конституційним правам та законним інтересам Українського народу, є припущеннями. КСУ неодноразово зазначав, що припущення не можуть вважатися аргументами на підтвердження неконституційності правових актів чи їх окремих положень» [12];

– у Кодексі, який «має відповідну логічно вибудовану конструкцію, унормовано, зокрема, послідовність процедурних дій щодо розгляду та вирішення питань, пов'язаних із притягненням особи до адміністративної відповідальності; порядок оскарження постанови судді у справі про адміністративне правопорушення, ухваленої по суті; порядок виконання постанови про накладення адміністративного стягнення» [13];

– системний і логіко-граматичний аналіз словосполучення «державні органи, підприємства, установи, організації», дає підстави для висновку, що означення «державні» характеризує логічно пов'язані однорідні означувані слова «органи», «підприємства», «установи», «організації». Саме в такому контексті наведене словосполучення є лексично і граматично завершеним» [14];

– «на основі системного аналізу оскаржених положень кодексів КСУ дійшов висновку, що вони ґрунтуються на принципі верховенства права, зокрема на таких його складових, як ефективність мети і засобів правового регулювання, розумність і логічність закону [15].

Таким чином, викладене, на мій погляд, є достатньою підставою для певних **висновків**, які полягають у такому:

– по-перше, виходячи з основної теоретичної концепції гносеології, як розділу філософії, що вивчає проблеми природи пізнання і його можливостей, основним завданням процесу судового доказування, який відбувається у логічних формах, є його достовірність та істинність;

– по-друге, до особливостей світоглядно-функціональної специфіки логічної (розумової) сторони пізнання істини, у конституційному судовому процесі, у т.ч. шляхом дослідження, оцінки та використання доказів при вирішенні питань конституційності законів та інших правових актів, слід віднести, насамперед, застосування класичної оцінки істинних значень доказів, кожному з яких приписується одне з двох значень – «істинне» чи «хибне»;

– по-третє, виходячи із концепції філософського монізму, згідно з якою взаємозв'язок явищ є найбільш загальною закономірністю існування навколишнього світу, сутність діалектичної і формальної логіки та інших категорій науки філософії права при доказуванні у конституційному судовому процесі полягає у визначенні цих зв'язків за умовною схемою «конституція – закон – підзаконний акт – людина».

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. голов, ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Ішмуратов А.Т. Вступ до філософської логіки. Київ : Абрис, 1997. 350 с.
3. Allen R., Jehl S. Burdens of Persuasion in Civil Cases: Algorithms v. Explanations. *Michigan State Law Review*. 2003. № 4. Р. 893-944.
4. MacCrimmon, M., What is "Common" about Common Sense?: Cautionary Tales for Travelers Crossing Disciplinary Boundaries. *Cardozo Law Review*. 2001-2002. Р. 1433-1460.
5. The Legal Concept of Evidence. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. First published Fri. Nov 13, 2015. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/evidence-legal> (дата звернення: 05.06.2018).
6. Семенко С. Психологічні особливості процесу доказування у справах, порушених за скаргою потерпілого. *Європейські перспективи*. 2002. № 2. Ч. 1. С. 158-162.
7. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика : учебник. Москва : Высш. шк., 1987. 271 с.
8. Логіка як наука про форми та закони правильного мислення. Значення логіки для юристів. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/logika/25245> (дата звернення: 05.06.2018).
9. Окрема думка судді КСУ Литвинова О.М. стосовно Рішення КСУ від 26 квітня 2018 р. № 4-р/2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/na04d710-18> (дата звернення: 05.06.2018).
10. Окрема думка судді КСУ Саса С.В. стосовно Висновку КСУ від 30 серпня 2015 р. № 2-в/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 64. С. 366. Ст. 2138.
11. Рішення КСУ від 15 березня 2016 р. № 1-рп/2016. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. С. 9.
12. Ухвала КСУ від 10 листопада 2015 р. № 46-у/2015. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 1. С. 51.
13. Рішення КСУ від 31 березня 2015 р. №2-рп/ 2015. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 3. С. 16.
14. Рішення КСУ від 28 листопада 2013 р. № 12-рп/ 2013. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 13.
15. Рішення КСУ від 08 грудня 2011 р. № 16-рп/2011. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 31.